

प्रकरण तिसरे

'कोडवाडा' काव्यसंग्रहाचे स्वरूप

प्रकरण तिसरे

‘कोंडवाडा’ काव्यसंग्रहाचे स्वरूप

प्राचीन काळापासून मराठी साहित्यामध्ये मानवी जीवनाला महत्वाचे स्थान आहे. मानवी जीवन विशाल आहे. साहित्यात “माणूस” महत्वाचा घटक आहे. व्यक्तीच्या जीवनामध्ये सुख-दुःख, आशा-आकांक्षा, न्याय-अन्याय, हर्ष-खेद, यांचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटत असते. यामुळे जीवन आणि साहित्य यांचे नाते निर्माण होत असते. अगदी अलिकडच्या काळापर्यंत मराठी साहित्य हे केवळ मध्यमवर्गीयांच्या भोवतीच फिरत होते. खरेतर समाजातील सर्व थरातील सुख दुःखाचे प्रतिबिंब उमटले पाहिजे परंतु मध्यमवर्गीय लेखक आपल्या सभोवतालच्या विश्वात रंगून गेले. त्यांनी बाहेरील विश्वाकडे डोकून सुध्दा पाहिले नाही. त्यांनी एक स्वतंत्र वलय निर्माण करून ठेवले होते. त्यामुळे स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात मराठी साहित्यात दलितांचे खरे जीवन दर्शन घडले नाही.

१९६० नंतरच्या मराठी साहित्यात हळूहळू बदल होत गेला. याचे कारण साहित्य निर्मितीमागील प्रेरणाच बदलत गेल्या. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या रूपाने दलित समाजात एक नवे वारे वाहू लागले. गावकुसाबाहेरील जगात नव्या प्रेरणा निर्माण झाल्या आणि मराठी साहित्याने वेगळे असे स्थान निर्माण केले. दलित साहित्य म्हटल्यानंतर प्रामुख्याने आपल्या नजरेसमोर येते ती दलित कविता. काव्य अत्यंत तरल आणि संवेदनशील साहित्य प्रकार आहे. आपल्या समूहमनाच्या वेदना - गद्यापेक्षा

पद्यरूपात अधिक प्रभावीपणे मांडता येतात. अशा अभ्यासक भूमिकेतून काही दलित कवींनी आपल्या व्यथा-कथा काव्यातून मांडल्या याचा शोध घेतल्यास असे दिसून येते की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेल्या नव्या आत्मभावामुळेच आपल्या आजच्या आणि कालच्या दुःखपूर्ण स्थितीस जबाबदार असणाऱ्या विषयीच्या तीव्र प्रतिक्रिया व्यक्त करणे कवितेच्या माध्यमातून दलित कवींना शक्य झाले. दलित कवितेचा विचार करीत असतांना विद्रोह, वेदना आणि नकार या गोष्टीतून ती निर्माण झालेली आहे हे लक्षात येते. अर्थातच बहुतांशी दलित कविता ही इतर कवितेसारखी जीवनानुभवातून काव्य निर्मिती जीवनाविषयीच्या प्रतिक्रियेतून काव्य निर्मिती होते.

दलित कवितेमागील प्रेरणा डॉ. आंबेडकर असल्याने हजारो वर्षे आपण भोगलेले दलित्व आणि डॉ. आंबेडकरांनी दिलेल्या आत्मभावनाचा प्रकाश यावरच दलित कवितेचा पाया बांधला गेलेला आहे. आणि त्यामुळेच दलित कवितेचा आशय हा निश्चित अशा प्रकारचा ठरला जाणे अपरिहार्य झाले अर्थातच परंपरेने आलेल्या रूढ इतर मराठी कवितेपेक्षा ती आशयाच्या दृष्टीने वेगळी ठरली. आतापर्यंत केवळ प्रियेसीच्याच आणि निसर्गाच्या भोवती रूंजी घालणारी मराठी कविता दलित साहित्यिकांनी गावकुसाबाहेरच्या जगात नेवून पोहचविली आणि मराठी कवितेचे अनुभव विश्व अधिक व्यापक झाले. हजारो वर्षे अज्ञान अंधकारात खितपत पडलेल्या मुक्या मनांचे पडसाद दलित कवितेच्या रूपाने मराठी साहित्यात अवतरले. प्रा. बाळकृष्ण कवठेकर म्हणतात त्याप्रमाणे “आपल्या काव्यलेखनाच्या प्रेरणास्थाना विषयीचा आणि प्रचलित काव्य विचार आणि परंपरेने चालत आलेली मराठी कविता यांच्यापेक्षा वेगळ्या असलेल्या आपल्या कवितेच्या वेगळेपणाविषयीची जाणीव बहुसंख्य दलित कवींनी आपल्या कवितेतून प्रकट केलेली आहे” (१)

१९ व्या शतकामध्ये दलितांच्या वेदनाची जाणीव होऊ लागली होती. दलितांवर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचार यांना न्याय मिळावा या भावनेतून महात्मा फुले, महर्षि विठ्ठी रामजी शिंदे, राजर्षि शाहू महाराज, सयाजीराव गायकवाड, यांना दलित वेदनांची जाणीव झाली होती. दलितांना हक्काची जाणीव करून देण्याचे काम या महर्षिंनी केले. स्वातंत्र्योत्तर काळात मात्र आंबेडकरांनी “शिका संघटीत व्हा आणि लढा” हा जो मंत्र दलितांना दिला त्याला अनुसरून नवी दलित पिढी शिकू लागली. त्यांतून त्यांना नवी जाणीव झाली. आपल्या दुःखाकडे, उपेक्षेकडे वेगळ्या दृष्टीकोनातून पाहू लागली. देशातील वर्णव्यवस्था, जातीव्यवस्था, आर्थिक परावलंबित्व या गोष्टी त्यांना अस्वस्थ करू लागल्या. हे असे का? हा प्रश्न त्यांना भेडसाऊ लागला. आपली कुणीतरी उपेक्षा करीत आहे हे जीवनात सर्वांत मोठं दुःख आहे. या दुःखाला निसर्ग कारणीभूत नसून मानवच आहे. याची त्यांना स्पष्ट कल्पना आली व त्यातूनच भावनाचा उद्रेक झाला. या उद्रेकातूनच दलित विद्रोही साहित्याची शाखा मराठीत निर्माण झाली आणि दिवसेंदिवस तिचा विकास वाढत साहित्य प्रकारातून मनात साचून राहिलेला लाव्हारस वाहू लागला. सवर्णांनी केलेले अन्याय अत्याचार शब्दातून व्यक्त होऊ लागला. आपल्यावर झालेल्या अन्यायाची जाणीव त्यांना झाली.

तेराव्या शतकात चोखामेळा त्यांचा मुलगा कर्ममेळा यांनी आपल्या अभंगाद्वारे ही भावना मांडली होती. अर्वाचीन कवितेचे जनक कवी केशवसुत यांनीही आपल्या कवितेतून “अंत्यजाच्या मुलांचा प्रश्न” विचारला होता. श्री. म. माटे यांनी आपल्या साहित्यातून दलितांचे प्रश्न मांडले होते. परंतु हे सर्व प्रयत्न काळाबरोबर झगडून टिकू शकले नाहीत असेच म्हणावे लागेल. आणि म्हणूनच १९६० नंतरचे मराठी साहित्य हळूहळू बदलत गेलेले आढळून येते. त्या अगोदरची कविता ही काहीशी एकसुरी बनत

चाललेली कविता होते. आयुष्य म्हणजे आपल्या वाट्याला आलेला एक महाभयानक भोग आहे. अशीच तत्कालिन कवीची समजूत होती. यातूनच पहिल्यांदा बाहेर पडले ते नारायण सुर्वे ! त्यांच्या कवितेने समाजक्रांतीची उपासना करणारी आणि नव्या जगाचे स्वप्न पाहणारी लढाऊ वृत्तीची दलित कविता - मराठी साहित्यात आणली आणि आपल्या स्वत्वाशी संवाद करणारी दलितांचे गावकुसाबाहेरचे जीवन चित्रित करणारी तळागाळातील समुह मनाचे दुःख आणि वेदना शब्दबद्ध करणारी दलित कविता मराठी साहित्यात एक विशिष्ट स्थान निर्माण करती झाली. डॉ. भालचंद्र फडके म्हणतात, “अस्पृश्यतेचा अंत आणि नव्या माणसाचा जन्म हे दलित कवितेचे स्वप्न आहे. वर्णव्यवस्थेचा मृत्यू होईल तेव्हाच या भारतात लोकशाहीचा जन्म होईल, असा या कवितेचा मंत्र आहे”(२) डॉ. फडके यांनी जे मत मांडले आहे, त्याचा विचार करित असतांना असे लक्षात येते की, दलित कवींनी ही भयानक समाजस्थिती भोगली. त्यांनी विद्रोह केला, आणि त्या विद्रोहातूनच संबंध समाजाला बजावले की, आतापर्यंत तुम्ही आम्हाला अत्यंत घाणेरेडे वागविले. नरकात खितपत ठेवले पण आता आम्ही जागृत झालेली आहोत. आता आम्ही माणूस म्हणून जगणार. आमची अशा प्रकारची वाईट स्थिती निर्माण करणाऱ्या परिस्थितीशी आम्ही मुकाबला करणार म्हणूनच दलित कविता ही सामाजिक विषमतेवर आणि सामाजिक अन्यायावर आघात करणारी कविता ठरली.

दलित कवितेला खरी सुरुवात झाली १९६० नंतर एकिकडे संतप्त चालू पिढीची प्रायोगिक कविता विरत स्थिरत गेली आणि दुसरीकडे दलित काव्याचा प्रवाह समृद्ध होत गेला. सवर्णांच्या वर्णव्यवस्थेविरुद्ध विद्रोहाची भावना निर्माण झाली. सामाजिक जाणीव निर्माण झाली, नंतर कवितेला आज असलेले जग मिळाले. प्रस्थापित साहित्य,

परंपरा नाकारून दलित संवेदनशिलतेचे वेगळेपण दाखविले आहे. दलितांना सामाजिक जाणीव निर्माण झाली. “दलित काव्याचा विचार वेगळ्या कालावधी दृष्टीकोनातून करता येणार नाही. तो प्रत्यक्ष जीवनाशी बांधलेला आहे. हा संघर्ष केवळ साहित्य क्षेत्रात नाही, तर साहित्यस्तरांवरही संघर्ष आहे. तंत्रापेक्षा वेगळा आशय घेऊन दलितांची नवी पिढी पुढे येत आहे”(३) असे दया पवार म्हणतात. मराठी काव्यात दलितांनी वेदना विद्रोह मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यात नामदेव ढसाळ, दया पवार, फ. मु. शिंदे, माधव कोंडविलकर, योगेंद्र मेश्राम, योगिराज वाघमारे, यशवंत मनोहर, केशव मेश्राम, ज्योती लांजेवार, बापूराव जगताप अशा अनेक कवींची लेखनी तलवारीप्रमाणे तळपू लागली. काही कारण नसतांना हा अन्याय अत्याचार सहन का करावा? असा प्रश्न विचारू लागली. इतिहासात अनेक लेखकांनी साहित्य कृत्या निर्माण केल्या त्यांनी त्यांचे कौतुक तर कसे करावे? ते परमेश्वराला प्रश्न विचारायला बिचकले नाहीत. दया पवार आद्य महाकाव्य रामायणाचे महाकवी वाल्मिकी यांना विचारतात.

हे महाकवी

तुला महाकवी तरी कसे म्हणावे?

हा अन्याय अत्याचार वेशीवर टांगणारा

एक जरी श्लोक तू रचला असतास ...

तर तुझे नाव काळजावर कोरून ठेवले असते (४)

अशा तिखट शब्दामध्ये दया पवारांनी आपल्या मनातील राग शब्दातून व्यक्त केला आहे. दया पवारांनी “कोडवाडा लिहिला त्या अगोदर काही कवींनी आपल्या भावना व्यक्त करण्याचे काम केले आहे. त्यात नारायण सुर्वे “ऐसा या मी ब्रम्हा”

(१९६२) नामदेव ढसाळ 'गोलषिठा' (१९७२) असे काव्यसंग्रह निर्माण झाले होते. परंतु त्यातून ज्या भावना व्यक्त झाल्या त्यापेक्षा तिखट व हृदयाला स्पर्श करणाऱ्या भावना 'कोंडवाडा' मधून व्यक्त झाल्या आहेत. दया पवारांचा लेखन प्रवाह कवितेपासून सुरू झाला आणि मग त्यांनी आत्मकथा वैचारिक लेखन हाताळले पण हे सारेच लेखन प्रतीतीचे होते. "कोंडवाडा" हा तर त्यांचा श्वास होता आणि 'बलुतं' हे शरीर अवतीभवतीचं वास्तव दाहक होतं" (५) या शब्दातून असे जाणवते की कोंडवाडामध्ये दया पवारांनी पुरेपूर आपला जीव ओतला आहे. भोगलेले अनुभव शब्दबद्ध केले. दाहक वेदना चित्रित केल्या आहेत. म्हणूनच कोंडवाडा हा काव्यसंग्रह म्हणजे वेदना, विद्रोह, भावना, समाजजीवन, व्यक्तीजीवन इत्यादींचे चित्रण होय'.

वास्तविक जीवन कसे होते हे त्यांनी या ठिकाणी आपल्या शब्दातून व्यक्त केले आहे. "जमीनीवर पाय ठेवूनच मी चालू लागलो, कळू लागले तेंव्हापासून वास्तवतेच्या दाहक चटक्यांनी होरपळलो ! भोवताली पसरलेला समृद्ध निसर्ग कवीला लिहिता आला नाही. त्याचे नेमके कारण हेच असावे. मराठी कवींनी आपल्या कविता मधून चितारलेला निसर्ग आपल्या मनाला केंव्हाचा रिझवू शकत नाही. या देशातील जातीजातीची मडक्याची उतरंड ..... एक जात नेमकी दुसऱ्या जातीच्या तोंडावर वसलेली. त्यामुळे गुदमरलेली अवस्था" (६) (माझे शब्द कोंडवाडा) मनाचा झालेला कोंडवाडा गुदमरलेली अवस्था त्यांनी शब्दबद्ध केली आहे. त्याचबरोबर दलितांच्या वेदनांचे दर्शन घडते.

उपेक्षेने घायाळ झालेले, व्याकूळ झालेले, एकाकी झालेले दया पवारांचे समाजमन काव्यातून व्यक्त झाले. वेदनेचे कोंडलेले हुंकार आणि हुंदके काव्यात उमटले. मनाचा कोंडमारा कोंडवाड्यात प्रकट झाला.

(१) वेगळेपण (आत्मकथनात्मक काव्य) :

साहित्य आणि शिक्षणक्षेत्रातील आजवर चालत आलेल्या उच्चवर्णीयांच्या वर्चस्वाला बहुजन व पददलितातून शिकून शहाणे होवून पुढे आलेल्या नव्या पिढीतील तरूणांच्या आगमनाने तडे जाऊ लागले. तसेच जातीवादी, समतावादी विचारसरणीचे ह्यदरे बसू लागले. आजवर पांढरपेशा वर्गातील साहित्यिकांनी साहित्यात जो तोचपणा आणला होता, त्यालाही तळागाळातील शिक्षणाने जागृत झालेल्या तरूण पिढीने जबरदस्त धक्के घायला सुरुवात केली. त्यात दलित कर्मीना आलेले अनुभव जीवंतपणे मांडण्याचा प्रयत्न केला. जीवन अनुभव मांडले गेले.

दलित कविता आत्मनिवेदनपर असते. जीवनात भोगलेले अनुभवयास आलेले जीवन यांची मांडणी दलित कवितेत पहावयास मिळते. दलित कविता आपले आयुष्य मांडत असताना आपल्या वास्तवतेची व उगड्या नागड्या आयुष्याची तिला घृणा येत नाही. लाज वाटत नाही, त्याचे कारण काय असावे जे जीवन आपल्या वाट्याला आले, त्याची लाज कसली? लाज वाटावी ज्यांना ज्यांनी संस्कृतीच्या नावाखाली माणसाच्या आयुष्याचे वाटोळे केले त्यांना माणूस म्हणून जगू दिले नाही. गुलामीचे जीवन त्यांच्या माथी मारले. धर्माच्या नावाखाली दाबून ठेवले. या सर्व गोष्टीची जाणीव दया पवारांना आली. त्यांनी काव्याच्या माध्यमातून जीवन अनुभव व्यक्त केले आहेत. जीवन व्यक्त करत असतांना स्वतः भोगलेले अनुभव त्यांनी कवितेत मांडले आहेत. त्याबद्दल डॉ. गंगाधर पानतावणे म्हणतात, “पवारांच्या आत्मकथनपर कवितात ‘स्व’ असला तरी समष्टीरूप होतो आणि एका व्यापक अनुभूतीचा अविष्कार प्रकटतो”(७) त्यांच्या कवितातून उद्रेकाची भावना व्यक्त झाली. ज्या व्यथा, वेदना भोगल्या त्यांनी उद्रेकाचे

रूप धारण केले असल्यामुळे त्यात समाजचिंतन आणि समाजाच्या वेदना व्यक्त झाल्या आहेत. दया पवारांनी भावनेच्या भरात आपल्या मर्यादा ओलांडल्या नाहीत. यावर डॉ गंगाधर पानतावणे म्हणतात, “आत्मकथनपर कवितामध्ये एक सुप्त असा उद्रेक असतो. पण हा उद्रेक सौजन्याच्या मर्यादा ओलांडत नाही” (८) या वाक्यातून जे जावणते की पवारांनी ज्या कविता लिहिल्या त्यांनी आपले दुःख वेदना मांडत असतांना समाजाला धरून मांडल्या असे वाटते. त्यांनी लेखनातून दलित समाज चित्रित केला आहे. पवारांनी दलितांच्या दुःखाचे, वेदना, अन्याय अत्याचाराचे प्रतिनिधित्व केले आहे. सवर्णापासून होणारी होरपळ, कुचंबना त्यांनी ‘कोंडवाडा’ या काव्यसंग्रहाच्या माध्यमातून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. ‘कोंडवाडा, टेरीलीन शर्टातला मी, प्रक्षोभ, आवर्त, हार्लेम, मानिनी, सभा, पहिली रात्र, गांधी जन्मशताब्दी, खांदा यासारख्या कवितातून आयुष्याच्या कथात्मक रूपात मांडले आहे.

“कोंडवाडा” या कविता संग्रहात दया पवार यांनी व्यक्तीगत जीवनातील अनुभवांचा अविष्कार केला आहे. “प्रक्षोभ” या कवितेत बाल्य जीवनाचा आराखडा मांडला आहे. अनाथाश्रमात राहत असतांना पोटाची खळगी भरण्यासाठी ऊन असो, पाऊस असो, दोन घासाच्या अन्नासाठी लांबचलांब रांग लावावी लागत होती. पूर्वीपासून भोगत आलेले दुःख, वेदना, अन्याय, अत्याचार हे आजचे नाही. याला कुठेतरी आळा घालावा त्यासाठी लढावे, बंड करावे आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाला दाद मागावी असे कवीला वाटते. मरण यातना भोगलेले जीवन अनुभव त्याच्या कवितेतून पहावयास मिळतात. ‘प्रक्षोभ’ या कवितेच्या प्रयोजनाबद्दल प्रा. भास्कर खांडगे म्हणतात की, “कोंडवाड्यातील कवितेचे ढोबळ स्वरूपात वर्गीकरण करता येत नाही. कारण बराचसा वैयक्तिक अनुभवात सामूहिक अविष्कार असेच या कवितेचे स्वरूप आहे” (९)

“अनाथ आश्रमातील कदाच
पळीभर घुगऱ्यासाठी लावलेली लांबच लांब रांग
शौचाला नेणाऱ्या लोट्यातूनच
प्यालोय पाण्याबरोबर दुःखाचे कडवट घोट”

कवीला आपण भोगलेले भयाण आयुष्य आठवते आहे. पळीभर घुगऱ्यासाठी लावलेली लांबचलांब रांग, शौचासाठी वापरल्या जाणाऱ्या लोट्यातून प्यालेले पाणी आपला मुलगा खुप शिकावा म्हणूनच आईने घेतलेले त्रास, विटाळात सर्व विद्यार्थ्यांसमोर झालेली शोभा, पोटाची खळगी भरण्यासाठी काही बघीतले जात नाही. कुठे बसतो, खातोय काय यांचे भान रहात नव्हते. यातून भूकेची व्याकूळ झालेली भावना व्यक्त होती.

“टिचभर पोटासाठी नाही आली
नरकातही किळस घृणा”

या काव्य पंक्तीतून दया पवारांनी लहानपणी भोगलेल्या यातना व्यक्त झाल्या आहेत. त्याचबरोबर जीवन अनुभवाचे दर्शन घडते. दलितांना किती हीन वागणूक दिली जाते, याचे जीवनदर्शन “आवर्त” या कवितेतून घडते. दलितांचा स्पर्श किती अपशकून मानला जात होता, या कवितेतून कवीने मांडला आहे. जो रथ दलितांना बांधला आणि जे देऊळ दलितांनी बांधले त्या देवळात गेल्याने व त्या रथाला शिवल्यामुळे अपशकून घडतो, त्यामुळे दिलेला मार याचे हृदयस्पर्शी जीवन अनुभव मांडला आहे.

“रथाला म्हारडा शिवला हाणा मारा साल्याला
गावकरी धावले, फरफटत मला मंडपाकडे नेले,
देहाची चाळण झाली रक्त चिळकांडीने देव भ्याले,
चकतऱ्याच्या थंडगार तुळईला करकचून बांधले”

मारणाऱ्या लोकांना कवीचे ‘माणूसपण’ कळत नाही, लोक त्याचे अमाणूसपण लक्षात घेत नाहीत. आणि त्यांचे ‘अमानुषपण’ कवीला उमगत नाही. सवर्णांच्या मस्तावलापणा आणि कवीचा बालपणीचा निरागसपणा कवितेत व्यक्त झाला आहे. सवर्णांकडून मिळणाऱ्या या विसंगत कटू वागणूकीचा अनुभव हा कवीचा व्यक्तीगत अनुभव असला तरी तो व्यक्तीचा अनुभव असल्यापेक्षा एक महार मुलाचा अनुभव आहे.

“पहिली रात्र” या कवितेत कवीने स्वतःच्या जीवनातील एक अनुभव सुसंगतरीतीने व्यक्त केला आहे. या कवितेत अभिव्यक्त झालेला अनुभव आहे. लग्नानंतर कवीने आपली पत्नी सोबत अत्यंत अस्वस्थ आणि निराश मनाने व्यतीत केलेल्या रात्रीचा दारिद्र्यामुळे कवीला वस्तूतः त्याच्या जो हळुवार अधिकार आहे ते सुखही कसे घेता येत नाही यांचे चित्रण या कवितेत आले आहे. वाजत गाजत कवीच्या घरी नववधू म्हणून त्यांची पत्नी येते, तेव्हा तिला पाहण्यासाठी चाळीतून डोकावतात. येथे सामान्य माणसांच्या सहज प्रवृत्तीचे जाताजाता निर्देश करून कवीने दारिद्र्याचे वर्णन केले आहे.

“आहे ना अजब नगरी
एका खोलीत तीन चुली”

कावाखान्यातील त्या एका खोलीत तीन तीन कुटुंबं राहतात. तेथे या नव्या पती-पत्नीला स्वतंत्र खोली मिळणार कुठून ? आणि म्हणून सर्व झोपी गेल्यानंतर पवारांची पत्नी तेथे येते. त्या वेळेस ती त्यांना स्वर्गातील परिच वाटते. ठेवलेले एक पातळ काढून त्यांची भिंत निर्माण केली जाते. आणि त्या दोन जीवांचे जग आता तेथे निर्माण होणार त्याचवेळी बाहेर कोणीतरी हसल्याचा आवाज येतो. कोणी खाकरते, खाटेची फळी कुरकुरते आणि मग पवार म्हणतात,

“तू जसी जवळ आली तशी दूरदूर सरकती,
सारी रात सुनीसुनी, आसू ढाळीत मालवली”

ही कविता जशी स्वतःच्या पत्नीवर लिहिलेली असली तरी ही तिच्यातून व्यक्त होणारे जीवन फार वेगळे आहे. मुंबईसारख्या महानगरीतील सर्वसामान्य माणसाचे जगणे या कवितेतून चित्रित केले आहे. अर्थात या ठिकाणी पवारांची कविता वास्तववाद चितारणारी परंतु जमीनीवरच पाया ठेवून चालणारी कविता आहे. या संग्रहातील “खांदा” ही कविता ही स्वतःच्या पत्नीवरच आहे. हे जीवन जगत असतांना परिस्थितीला शरण जायचे का? की त्या परिस्थितीवर विजय मिळवायचा? या द्वंद्वीय कवी असतानाच त्याची पत्नी त्याला आधार देते. त्याच्या सुःखदुःखात भागीदार होते आहे. “तुझ्या पिठात माझे मीठ रे .... अशा समर्पणशील वृत्तीने तिने कवीचा संसार संभाळला. परंतु आपल्या दोघांचे हे विश्व तिने तडकाफडकी असे का तोडले हे कवीला समजत नाही. आपली पिले तिने शेजारणीच्या ओटीवर ठेवून ती निघून गेली. बहुतेक्यातील सई प्रकरण लक्षात घेतल्यावर या कवितेचा अर्थ लक्षात येतो. मनाशी तिच्या भावनांच्या तारा जुळतात भूतांनी त्या दोघांचा संसार छिन्न विछिन्न

झाला आणि म्हणूनच सर्व दुःख सोसणारा कवीचा खांदा इथे लुळा पडला.

“मी जिवंत असतांना
बाहेरचा उनवारा राहिला
कवितेत आयाळ पेलणारा खांदा
इथे सखे तुला पडला”

पत्नीने दिलेली साथ आणि त्यामुळे तिला झालेला त्रास परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी छातीवर दगड ठेवून मुलांना दूर ठेवले, संसाराला हातभार लावण्यासाठी दिवसरात्र कष्ट करून पतीला साथ देणारी ही जीवन संगिनीचे चित्रण केले आहे. यातून जीवनाची वास्तवता पहावयास मिळते.

“कोंडवाडा’ ही त्यांची कविता तर त्यांनी भोगलेल्या .... सारा समाज भोगत असलेल्या वेदनाचे चित्रण करणारी आहे. हे एक अत्यंत परिणामकारक कविता म्हणून संपूर्ण दलित काव्यात या कवितेला ओळखले जाते. सारे दुःख अगतिकता वेदना यातून प्रकटल्या आहेत. आपल्याला भोगायला मिळालेल्या या दुःखाबद्दल ते म्हणतात त्याप्रमाणे या कोंडवाड्यात हे दुःख भोगतानाही आम्ही तक्रार केली नाही.

“शिळेखाली हात होता तरी नाही फोडला हंबरडा,
किती जन्माची कैद, कुणी निर्मिला हा कोंडवाडा”

संपूर्ण दुनियेचा कोंडवाडा झाला तरी जगायचे कसे ? जगणे म्हणजे जिवंत राहणे तेही कदाचित अशिक्षित असतांना जमले असते. शिक्षण घेतल्यामुळे दुःखे आणखीन जाणवू लागली. हीन जातीतील असल्याने जे दुःख भोगावे लागले त्याचे चित्रण आले आहे. हे एक प्रकारचे आत्मकथनच आहे. कवितेच्या सुरुवातीच्या

ओळीत आपण आजवर पायात जातीयतेच्या ज्या मनामनाच्या बेड्या वागविल्या तो अनुभव आला आहे.

‘टेलरिन शर्टातील मी’ या कवितेकडे एक जीवन म्हणून पाहता येईल या कवितेत दया पवारांनी नोकरशाहीतील पोशाखीपण सुखाचा खोटा आव आणते. हा पोशाखीपणा एक सोग असते. माणूस म्हणून वरवरचे जगणे असते. झोपडपट्टीत दलित ‘माणूस’ असूनही जनावरासारखा खराखुरा जगतो. नोकरशाही विश्वातील जगणे आणि सामाजिक स्तरातील कौटुंबिक जगणे यातील तफावत कृतिमता तात्पुरती व्यवस्था नोकरीत यांत्रिकतेची जाणीव येते. वास्तवात अस्पृश्याचे कौटुंबिक जीवनमनाला डागण्या देवून वेदनामय भान देते.

“दहा ते पाच

पायाखाली मखमली गालीचा

एअर कंडीशनच्या काचेरी कुपीत

हवा कापीत जाणारा पंखा’

हे जीवन त्यांना आपले वाटत नाही. जे जीवन अनुभवतो आणि जे जीवन भोगतो या जीवनात आणि ऑफिसमधील जीवन यामुळे होणारा मनाला त्रास येथे मांडला आहे. कारण त्या जीवनात गुदमरल्या सारखे वाटते. “मी त्यात असून नसल्यासारखा” समाजातील ही विषमता, वरवर मलमपट्ट्या केलेली संस्कृती आणि तिच्यातील विरोध कवीने आपल्या दुभंगल्या व्यक्तीमत्वातून केलेला आहे.

“टेलरिन शर्टातील मी

जरासंधासारखा दुभंगलेला

भुतावळीला घास पाहिला’

या समाजामध्ये आपण नाहक त्रासले जात आहोत, ही भावना कवीची आहे. कवीचा संघर्ष हा दोन पातळ्यांवरचा संघर्ष आहे. एक संघर्ष तो स्वतःशीच करतो आहे. तर दुसरीकडे त्याला समाजाच्या साथीने सवर्णांशी लढायचे आहे. आणि म्हणूनच कधी कधी स्वतःशीच संघर्ष करतांना त्यांचे मन दुभंगलेले आहे. एकीकडे जीवापाड जपणाऱ्या मूल्यांची चाललेली विटंबना त्याला बघवत नाही. पण त्याबरोबर या जगात जगत असतांना करावी लागणारी तडजोड आहे. चौकात झालेली आपल्या आईची हेटाळणा मनात दुःखाचा डोंगर निर्माण होत असतो. राग येवून सुध्दा काही करू शकत नाही जीवन म्हणजे शिक्षा अशी त्याची भावना झाली आहे. मी जे भोगले अनुभवले, त्यापेक्षा तू जास्त भोगलेस मला वाटले मीच भोगले परंतु माझ्यापेक्षा तू जास्त भोगलेस असे विचार 'हॉर्लेम' यात व्यक्त केला आहे.

“काळ किती गं निष्ठूर, हॉर्लेमसारखे तुडवले

मला वाटते मीच भोगले तू हुंदक्यात रिचवले”

कवीला वाटते आपण जे भोगले त्यापेक्षा मोठे दुःख आपल्या पत्नीने भोगले. मी बोलून दाखवले परंतु तीने जे भोगलेले दुःख, वेनदा, अन्याय, अत्याचार, त्यांनी कुठेच मांडले नाही तर ते मनामध्ये दाटून ठेवले आहेत. असे जीवनातील अनुभव त्यांनी मांडले आहेत.

(२) वेदना विद्रोह :

(१) वेदना :

'कोंडवाडा' काव्य संग्रह म्हणजे दलितांच्या वेदना मांडणारा ग्रंथ आहे. दलित समाजाने भोगलेल्या वेदना मांडल्या आहेत. युगानुयुगे त्यांच्यावर अन्याय, अत्याचार

झाले त्यांची दुःखे सवर्णांनी समजून घेतली नाहीत. त्यामुळे दलित समाज दुःखानी गुरफटलेला होता. माणसाचे माणूसपण 'माणूस' म्हणूनच कोरले त्याभोवती कोणतेच वलय साकारले नाही. माणूस म्हणून दलितांना जीवन जगता येत नव्हते. कुठ्या-मांजरांना जे अधिकार होते ते अधिकार दलित माणसांना नव्हते. ह्याच वेदना कोंडवाडा या काव्यसंग्रहामध्ये मांडल्या आहेत. कोंडवाडा या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत दया पवार म्हणतात, "माझ्या जन्मामुळे कोणत्याही देशाचा तारा निखळला नाही, किंवा मला सुर्यबिंब फळासारखे वाटले नाही. जमिनीवर पाय ठेवूनच मी चालू लागलो. कळू लागले तेंव्हा पासून वास्तवतेच्या दाहक चटक्यांनी होरपळलो" (१०) वेदना किती परखड होत्या यांची जाणीव या ठिकाणी होते. दया पवारांनी काव्यातून वेदनेचे प्रकटीकरण केले आहे. त्यांनी प्रस्थापित समाजाचा अन् इथल्या व्यवस्थेचा प्रासंगी देशाचा निषेध केला आहे. पण या निषेधामागे ठसठसणाऱ्या वेदना आहेत. या वेदना वैयक्तिक, सामाजिक, राष्ट्रीय पातळीवर पाहवयास मिळतात.

माणूसपणाच्या जाणीवा दाबून झाकून देवपणाच्या कल्पनाच फार रंगल्या गेल्या देवाच्या आणि देवपणाच्या नावाखाली माणूसपण न्याय, दुर्बलता, विद्वत्ता, गुणवत्ता, सारे काही तुडवले गेले ते एकाच तत्वाखाली - देवपणाच्या शिक्षण घेत असतांना शिक्षणामुळे दुःखची जाणीव झाली ते दुःख वेदना व्यक्त करतांना म्हणतात "कॉलेजच्या पातळीवर या ग्रंथाची सलगी झाली, तेंव्हा वेगळेच प्रश्न चक्री वादळासारखे मनात उठले. शंबुक, कर्ण, एकलव्य, सीता, द्रौपदी यांचा आक्रोश नुसता ऐकू येऊ लागला. क्रोच पक्षाची हत्या पाहून विव्दळणारा वाल्मिकी त्यांने रामराज्याची फक्त स्तुती का गायली ? त्यांचा जन्म गावकुसाबाहेर झाला ! जेथे त्यांचा जन्म झाला, त्या जीवनाला त्यांने का स्पर्श केला नाही. एवढा मोठा प्रतिभावान कवी त्यांच्या रक्ताचा शंबूक आतून

बाहेरून संतापाने पोटून उठला. रामराज्याचा हिमखंड त्याच्यावर कोसळला, अशावेळी हा अन्याय अत्याचार वेशीवर टांगणारा वाल्मिकीने एकही श्लोक का रचला नाही ?” (११) सवर्णांची व देवाची भाटगिरी करणाऱ्या कवीला स्वतःच्या जातीबद्दल वास्तवाला धरून एक ओळ लिहिता आली नाही हे जळजळीत कटुसत्य कवी दया पवार साहित्याच्या ऐरणीवर आणतात. “लहाणपण देगा देवा । मुंगी साखरेचा रवा ।” हा अभंग वेगळेच दर्शन देवून गेला. मुंगीला साखरेचा रवा सहज मिळेल पण जित्या जागत्या माणसाला पाण्याचा घोट मिळणार नाही असा हा देश” (१२) असे कवीला वाटते. सवर्णांनी दलितांवर किती अन्याय केला होता, माणसाला माणूस म्हणून जगता येत नव्हते. कुत्र्या मांजरासारखे जीवन त्यांना जगावे लागत होते. त्यांना आपुलकीच्या भावनेने का होईना दोन घास मिळत होते. परंतु दलितांना द्वेषाने कोणी तुकडा टाकत नसत ही त्यांची व्यथा होती.

दया पवारांचा ‘कोंडवाडा’ म्हणजे वेदनेने भरलेला एक काव्यसंग्रह ज्या संस्कृतीत आपण जगत आहे, त्या संस्कृतीत माणसाला माणूस म्हणून त्याला कोणत्याही प्रकारचे हक्क न देता उलट त्यांच्या वाट्याला दुःख वेदना हेच दिले आहे. त्याचा टाहो फोडण्याचे काम दया पवारांनी समाजाला करून दिले. समाजाकडून होणारी पिळवणूक अनेक कवितेमार्फत मांडले आहे. दया पवारांनी मात्र जाणीवेचे झाड दुःखाने गदगदतांना पाहिले होते. ‘झाड’ या कवितेने दलितांच्या वेदना व्यक्त करतात.

“दुःखाने गदगदतांना हे झाड मी पाहिले

तशी याची मुळे खोलवर बोधवृक्षासारखी

बोध वृक्षाला फुले तरी आली

हे झाड साऱ्या ऋतूत कोळपून गेले”

प्रस्थापित समाजाच्या मनावर इतकी बुरशी चढलेली आहे, त्यामुळे दलितांच्याबद्दल आत्मीयता थोडीच वाढणार आहे ? जातीयतेची मुळे इतकी खोलवर गेलेली आहेत कधीच नष्ट होणार नाहीत. जोपर्यंत जातीयता नष्ट होत नाही तो पर्यंत दलितांच्या वेदना, दुःख कमी होणार नाहीत. वेदना पासून वेदनेपर्यंतचा प्रवास म्हणजेच दलित जीवन ! दलितांनी जे पूर्वीपासून जे भोगले, ते सारखेच कांही कमी झाले नाही. दलितांनी अनेक वेळा विद्रोह केला, परंतु वेदना कमी झाल्या नाहीत. हाच विचार कवीने व्यक्त केला आहे. पवारांच्या कोडवाडा या कवितेवरून हे अधिकच लक्षात येते. कोडवाडा या कवितेत गावकुसाबाहेरच्या समाजात जन्माला आलेल्या दया पवारांचा विषादाचा स्वर आहे. हा विषाद म्हणतात त्याप्रमाणे युगानुयुगे हातापायात मणामनांच्या बेड्या वागविल्या आहेत. आणि त्याचबरोबर गाळात रूतलेल्या हत्तीप्रमाणे अगदी पशूतूल्य जीवन जगून ठार बहिन्या झालेल्या आकांक्षाही आहे ही कविता जरी वैयक्तिक दुःखाचा अविष्कार करणारी कविता असली तरीही यातील “मी” हा मी रहात नाही तर तो आम्ही बनतो स्वतः बरोबरच सर्व समाजाच्या वेदना शब्दबद्ध होतात. या मणुष्य निर्मित कोडवाड्यात त्याच्या मनाची तगमग होते. आपण आणि आपला समाज हजारों वर्षांपासून या कोडवाड्यातील कैदी आहोत. ही त्यांची भावना आहे. या कोडवाड्यात जीवाची मनाची असह्य कुतरओढ करणारे प्रश्न कवीला भेडसावतात आपल्या नशीबाला हा कोडवाडा का यावा ? परंतु हे प्रश्न अनुत्तरीत राहतात. कारण पुन्हा अशमयुगातील घनदाट काळोख पुढे ‘आ’ वासून उभा आहे. आणि हिच पवारांच्या तीव्र वेदनांची परिसिमा आहे. आणि या निरागसपूर्ण वैफल्यापोटीच दया पवार म्हणतात.

“खरच कशाला झाली पुस्तकांशी ओळख ?

बरा ओहळचा गोटा

गावची गुरे वळली असती,
असल्या इंगळ्या डसल्या नसत्या”

पवारांची ही वेदना अगतेतून निर्माण झाली आहे. त्यामुळेच पवारांना पडणारा प्रश्न आपणालाही पडतो. हा दुःखाचा आविष्कार पवारांच्या अनेक कवितेतून अंगभूत आलेला आहे. प्रा. भालचंद्र फडके म्हणतात, त्या प्रमाणे “दलित कवितेतही दुःख व्यक्त होते, पण ते गावकुसाबाहेरचे विदारक अस्वस्थ करणारे दुःख जेथे माणूस जगतो, नव्हे जगावे अशी समाज व्यवस्थेची अपेक्षाच नव्हती. दलित कवीची जी तक्रार आहे की, गावकुसाबाहेरच्या मानव समूहाचे दुःख मराठी कवितेने कधी आपले मानले नाही” (१३) अर्थातच डॉ. फडके यांचे मत ग्राह्य धरतांना मराठी कवींनी दलितांवर लिहिलेल्या कविता आठवतात. केशवसुतांनीही “अंत्यजाच्या मुलाचा पहिला प्रश्न” विचारला होता तो फक्त प्रश्न होता. त्या प्रश्नाने मराठी वाचकांना अस्वस्थ केले नाही. “तुम्ही प्रकाशाचे पुंजके व्हा” या कवितेमध्ये वेदना व्यक्त केल्या आहेत.

लोकहो !
अमानुषता शिगेला पोहोचली आहे.
नागभूमीत तुमची अस्मिता डिवचली आहे.
कोंब फुटलेल्या हिरव्यागार झाडासह.
कोवळा लुसलुशीत अत्यंज पोर
भडकल्या चित्तेत बळी देत आहेत.
भर हाटाव कैफ दुःशासन
आया बहिणींच्या निरेला झोंबत आहेत.
अचूक शब्दसंधान करणारा,
तुमचा एखादा एकलव्य”

आजही दलितांच्यावर अन्याय, अत्याचार होत आहेत. दलितांच्या वाट्याला आलेले दुःख त्यांची होणारी गळचेपी दलित म्हणून त्यांना मिळणारी कुर वागणूक ही अनादी काळापासून चालत आली आहे. आजही असे असंख्य एकलव्य आहेत. आजही दलित स्त्रिया विवस्त्र करून भर गावातून त्यांची धिंड काढणारे दुःशासन आहेत. या कुर व्यक्तींना आवरणारा कोण ? एकट्याने लढून कमी होणार नाही. सर्वांनी मिळून लढा देणे गरजेचे आहे. असा विचार व्यक्त केला आहे. डॉ. आंबेडकरांचे विचार तत्वज्ञान विविध रंगात, विविध साहित्यप्रकारात दलित साहित्यिकांनी मांडले. त्यांनी आपल्या शब्दात उकळून दाखविले. त्यांना कळलेले बाबासाहेब त्यांनी त्यांच्या शब्दात गद्य-पद्य रूपात अविष्कृत केले. एक व्यक्ती काही करू शकत नाही. तर त्याला सर्वांनी मिळून तोंड द्यावे लागते. तेंव्हा कुठेतरी समाज परिवर्तन होईल आणि माणसाला माणूस म्हणून जीवन जगता येईल. वेदनांशी झुंज देत हसत हसत मरणाला सामोरे जाणं इतकं माणूस करू शकतो. मूठभर जमीन भाजून जमिनीतील किड मरणार नाही ही ओंजळभर समुद्राचे पाणी उकळून त्याने समुद्र शुद्ध होणार नाही. दया पवारांना आपल्या मयदिची जाणीव आहे. या जाणीवेपोटी म्हणतात, “भारतीय संस्कृतिक जीवनात विचित्र दुफळी जाती व्यवस्थेने निर्माण केली आहे. एका समुहाचे दुःख दुसऱ्या समुहाला जावून भिडत नाही. एकमेकांनी दुःखात सहभागी झाले पाहिजे. या कार्यात माझी कविता बळी गेली तरी चालेल”(१४)

“मागील पाणी गढूळ आलं.

पुढल्या पाण्यानं किती जपावं

हां हां म्हणता वणवा आला

एका झाडानं किती टकरावं
सपाणत गोळ्या चालून आल्या
पंखानं आभाळ किती तोलांव
धारदार सुळ्यांच्या दरवाज्याला
हती जसे चिपा होतात,
तसं आपण हसत मरावं

दलित समाजावर मर्यादांचे भान तर इथे आहेच पण त्यातून निर्माण झालेली आगतिकताही प्रकट झाली आहे. पाणी, झाड, वनवा, अभाळ दरवाजाशी टक्कर देवून गतप्राण होणारे हती या प्रतिकातून दलित समाजाच्या जीवनाची होणारी परवड प्रतित झाली आहे. 'कोंडवाडा' ही त्याची कविता तर त्यांनी भोगलेल्या वेदना, दुःख, दैन्य दारिद्र्य यांचे आलेख प्रतित झाले आहेत. सारा दलित समाज वेदनांचे चित्रण करणारी कविता आहे. एक अत्यंत परिणामकारक कविता म्हणून या संपूर्ण दलित काव्यात या कवितेला ओळखले जाते. सारे दुःख आगतिकता वेदना व्यक्त झाल्या आहेत.

“आज विषाद वाटतो, कशा वागविल्या मणामणाच्या बेड्या
गाळात हत्तीचा कळप रूतावा तशी, ध्येय आकांक्षा रूतलेल्या
शिळेखाली हात होता तरी नाही फोडला हंबरडा,
किती जन्माची कैद कोणी निर्माण केला कोंडवाडा”

सवर्णांनी वर्णव्यवस्थेच्या नावाखाली दलित समाजाला जखडून ठेवले होते. दलित या नावाखाली त्यांचे हक्क हिरावून घेतले आहेत. अनेक बंधने लादली आहेत. ही जन्मजन्माची बंधने कोणी निर्माण केली. त्या बंधनात माणूस म्हणून कसे जगायचे

जगणे म्हणजे केवळ जिवंत राहणे हेही जमले असते. शिक्षणामुळे दलित जीवनातील दुःख वेदनाची जाणीव झाली चांगलं काय, वाईट काय कळू लागले, न्याय अन्याय, अपमान, अवहेलना या गोष्टी तीव्रतेने जाणवू लागल्या, दुःखाचे कारण देव नसून मानवच आहे असे समजू लागले आणि त्यामुळे वेदनांचा महासागर निर्माण झाला. वेदनाची जाणीव होते. त्यावेळी डॉ. गंगाधर पानतावणे म्हणतात, “प्रस्तावित मुल्याचा अर्थ कळला आणि ओठावर निषेदाची भाषा आली. भिजलेले रक्त उसळू लागले. पण पवारांनी या व्यवस्थेला उध्वस्त करण्यापेक्षा अंतर्मुख होवून आंतरवेदना व्यक्त केली” (१५) असे पानतावणे यांनी मांडलेला विचार ग्राह्य धरण्यासारखा वाटतो. शिक्षणामुळे दलितांच्या दुःखात वेदना अधिक झाल्या. व्यथा, वेदना दुःख यांची यादी वाढतच गेली. अनेक दलित शिकूनही फडफडीचे जीवन जगत आहेत. किनाऱ्याला पाणलोटाने कचरा लोटावा तसा गावाबाहेर लोटलेल्या वस्तीत जीवन मुठीत घेवून कसेबसे दिवस टकलत आहेत. दलितांच्या जीवनाचे प्रतिनिधित्वाच्या प्रथेत कोंडवाडा मधून येतो.

“हे महान देशा” या कवितेत कवीने एक एक प्रसंग चित्रित केलेला आहे. या प्रसंगातून दलितांच्या वेदना प्रतित होतांना दिसतात. गासकुसाबाहेरील दलितांच्या वेदना ठसठसीतपणे व्यक्त झाल्या आहेत. गावातल्या पंगतीत शेवटच्या रांगेत ताटकळत राहिलेल्या दलितांना वाट पहात रहावे लागत असे. त्यांच्या पंगती नेहमी उकिड्यावर असे कधी एखाद्या व्यक्तीला दया आली तर त्यांना दोन घास मिळतात. राग येतो. पण व्यक्त करू शकत नाहीत. हक्काची भाषा कोणी चुकून वापरली तर त्याला मार खावा लागत असे अशी वागणूक दलितांना दिली जाते. हे विदारक सत्य कवीने मांडले आहे.

“हे महान देशा,
तुला महान तरी कसे म्हणावे
पायाखालचे जळीत न पहाता
नीरोसारखा सारंगी वाजवीत
हिमालयाचे गोडवे गातोस”

देशाने स्वतःच स्वतःकडे गौरवाने पहावे पण त्यामागील विदारक कुरूप सत्याकडे दुर्लक्ष करावे यासारखे दुसरे दुःख कोणते ? या देशाशी नाळ बांधली आहे. असा पुनःपुनः प्रश्न विचारणारे पवार देश सोडून जाण्याची भाषा करीत नाहीत. माणसाला माणूस जीवन जगू न देणारा समाज त्यांच्या बद्दल मनात राग आहे. त्याच बरोबर वेदनाही व्यक्त झाल्या आहेत. मध्यमवर्गीयांचे दुःख कितीही मोठे असो पण ती क्षणिक असतात. पण दलितांची दुःखे ही कधी न संपणारी असतात. ती ठसठसित असतात. “कुरूप” या कवीतेच्या रूपाने आले आहे.

“सागरात हिमखंड पुरून उरावा
तसे हे दुःख
सुळक्या सुळक्याने चालून येतात
आठवणीचे दाहक थेंब ... थेंब
अंगावर तेजाब शिडकावा
जाळजाळ, थरकाप करून जातात”

हे दुःख वेदना कमी कशा होणार ? एक महात्मा फुले, एक आंबेडकर, एक विठ्ठल रामजी शिंदे जन्मला येवून या वेदना संपणार नाहीत. जन्मापासून दलित ही

पदवी मस्तकी मारल्यामुळे ती कधी न काढता येणारी आहे. तुम्ही आयुष्यभर कितीही नावे बदला. तुमच्या पाठीमागून हालणार नाही. युगानयुगे दलितांच्या माथी मारले आहे ते थोडेच संपणार आहे. या कधी न संपणाऱ्या वेदना आहेत.

“हे पंचविस हज्जार वर्षांचे दुःखणे

पंचविस वर्षांत कैसे पुसणे ?”

हा प्रश्न व्यक्त करतांना जातकुळी किती जुनी आहे ते या ठिकाणी मांडले आहे. दलित किती युगानयुगे रूतलेला आहे. एक-दोन संघर्ष करून किंवा नावे बदलून इतक्या सहजासहजी ते थोडीच जाणार आहे, असा विचार मांडला आहे. गांधीजींनी दलितांच्या वेदना दुःखे जाणली होती. दलितांना दलित म्हणून जगणे किती कठिण आहे, म्हणून दलितांचे दलितपण संपुष्टात आणण्यासाठी त्यांनी हरिजन म्हणून त्यांची दुःखे कमी करण्याचे कार्य केले होते. परंतु ते थोडेच कमी होणार आहे. दलितांच्या माथी मारलेला शिक्षा थोडाच निघून जाणार आहे ? दया पवार आपल्या वेदना मांडतांना म्हणतात,

“तुम्ही कोणतेही लेबल लावा,

धुमसणारा जाळ विजणार नाही”

या भूतकाळावरती अस्पृश्यता कधी नष्ट होणार नाही. आज ती जातीव्यवस्थेवर अवलंबून असली तरी उद्या कदाचित नष्ट झाल्यावर आर्थिक अस्पृश्यता निर्माण होईल. जातीयतेचा बुरखा कधी फाडला जाणार नाही. त्याची मुळे इतकी खोलवर गेलेली आहेत ती कितीही उपटून टाकण्याचा प्रयत्न केला तरी त्यातून नवीन अंकूर येणारच. अस्पृश्यता किती रक्तात भिनलेली आहे ती आपण बदलू शकत नाही.

२) विद्रोह :-

स्वातंत्र्योत्तर काळात मात्र आंबेडकरांनी शिका संघटीत व्हा आणि लढा हा जो मंत्र दिला त्याला अनुसरून नवीन दलित पिढी शिकू लागली त्यातूनच त्यांना आपल्या दुःखाची जाणीव झाली त्या जाणीवेपोटी विद्रोह शब्दात व्यक्त होवू लागला. दुःखाची जाणीव झाल्याने आपल्यावर या समाज व्यवस्थेने केवढा अन्याय, अत्याचार केला आहे. तो अन्याय विद्रोही शब्दाच्या माध्यमातून बाहेर पडू लागला. त्यातून मराठी साहित्यामध्ये विद्रोही कविता हा एक नविन वाङ्मय प्रकार निर्माण झाला. त्यातून अनेक दलित साहित्यिक निर्माण झाले. बहुतांशी दलित साहित्यिकांनी आपल्या अभिव्यक्तिसाठी काव्याचे माध्यम स्विकारले आहे. दलित कविता दलितांच्या लढ्यातून निर्माण झालेल्या असून दलित कवीना ती आपल्या लढ्याचे एक प्रभावी साधन आहे असे वाटले. दलित कवितांचा शास्त्र म्हणून वापर केला. आपली कविता विध्वंस आणि नवनिर्माती ही दोन्ही कार्ये समर्थपणे करू शकणारे प्रभावी प्रखर असे शास्त्र यांची त्यांना खात्री झाली. आपल्या साऱ्या दडपलेल्या घुसमटलेल्या भावनांचा अविष्कार घडवून आणताना त्यांना शब्दाची कमी भासली नाही. आपला उद्रेक काव्यातून व्यक्त करताना परंपरागत कवितेची सारी बंधने झुगारून दिली. यमक आणि अनुप्रासच्या बंधनातून त्यांनी मराठी कवितेला बंधनमुक्त केले त्याला वास्तववादाची जोड दिली. त्याच्या लेखनीतून शब्द नव्हे तर, दुःख वेदना, विद्रोह बाहेर पडू लागला. हजारों वर्षांच्या अन्यायाचा अन् अत्याचाराचा जाब विचारू लागली काही कारण नसताना आम्ही अन्याय का सहन करावयाचा ? असा प्रश्न विचारू लागली. तुम्ही तुमच्यासाठी लिहीलेल्या कलाकृतीचे कौतुक तरी कसे करावे ? परमेश्वरासहित समस्त जनतेला हे प्रश्न विचारताना ते

बिचकले नाहीत दया पवारांनी असाच प्रश्न विचारून आपल्या मनातील विद्रोह व्यक्त केला आहे. ते म्हणतात.

“हे महा कवी

तुला महाकवी तर कसे म्हणावे ?

हा अन्याय अत्याचार वेशीवर टांगणारा

एक जरी श्लोक तू रचला असतास ....

तर तुझे नाव काळजावर कोरून ठेवले असते.”

दया पवारांनी विद्रोही विचार जरी व्यक्त केला असला तर पवारांचा पारंपारिक साहित्याकडे पाहण्याची डोळस दृष्टी चितन आणि चिकित्सक वृत्ती या कवितेत स्पष्ट होते. या काव्य पंक्तीतून विद्रोही भावना व्यक्त होताना दिसतात. म्हणजे असे की रामायणात शंबूक आणि त्याच्यासारखेच इतर उपेक्षित वस्तीत जन्मलेले वाढलेले यांच्यावर झालेले अन्याय, अत्याचार त्यांच्याच बांधवाने म्हणजे महाकवी वाल्मिकीने नोंदविले नाहीत म्हणून वाल्मिकी महाकवी वगैरे नाही असा एकुण सुर तर वाल्मिकी महाकवी असो अगर नसो, पण आपल्या समाजातील अन्याय, अत्याचार वगैरे गोष्टींना वेशीवर टांगण्याचे काम कवीने करावे असे एकुण कवीचे मत दिसते. शिवाय “भारतीय सांस्कृतिक जीवनातील द्वंद्व नाहीसे करण्याकरिता माझी कविता बळी पडली तरी चालेल” (१६) असे कवीचे मत आहे. सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनातील विषमता नष्ट करणे हा कवीचा कविता लिहिल्यामागील उद्देश दिसतो. दया पवारांची वेदना व्यक्त करण्याची पध्दत विद्रोही जरूर आहे पण तो विद्रोह खदखदणारा विद्रोह वाटत नाही. कदाचित यः मागील प्रेरणा त्या व्यक्तीमत्वातच असावी नानाविध

भल्याबुन्या अनुभवांनी पोळून निघालेले त्यांचे मन आता पोळण्याच्या पलीकड गेलेले असावे. त्यामुळे एखादी व्यक्ती ज्या प्रमाणे आपण आपल्या मनाची समजूत घालून भोगलेल्या दाहक अनुभवांवर आपल्याच तोंडाने फुंकर मारतो, त्या प्रमाणे दया पवारांनी भोगलेले आहे. कदाचित त्या व्यक्तीचे तशा प्रकारचे वर्तन अपेक्षित नसेलही परंतू त्या व्यक्तीचा जीवननुभवच एवढा दाहक आणि प्रचंड असतो की आपणच आपल्या मनाची समजूत घालणे क्रमप्राप्त ठरते. दया पवारांची दुःखेही संपृक्त झालेले दिसते. म्हणूनच त्यांची कविता नामदेव ढसाळांच्या कवितेसारखी आक्रस्ताळी गर्जना करत येत नाही. ती हळुवारपणे सौम्यपणे आपल्या उरातल्या जखमा उघड्या करून दाखवते. डॉ. भालचंद्र फडके म्हणतात. “गोलपिठातील कविता म्हणजे धगधगते अग्निकुंड आहे. पण दया पवारांची कविता आर्त स्वरात व्यथा गुंफून आवेगाने कड्यावरून कोसळणारी आहे.” (१७) आणि म्हणूनच पवार एखादा विद्रोही अनुभव भोगतात तो ज्वलंतपणे, परंतू त्याचे प्रकटीकरण करताना मात्र अतिशय सौम्यपणे करतात.

पावसा पावसा तू आलास या सारख्या कवितेतही त्यांनी दलितांच्या हजारो वर्षांच्या अमानुष जगण्याचे चित्रण केलेले आहे. मात्र बराचसा उपरोधाचा स्वर या कवितेला आहे. कवी पावसाला म्हणतो “तू भरपूर ये, कारण आमच्या गावकुसाबाहेरचा समाज सततच ह्या दुःख आणि वेदनांना सामोरे गेलेला आहे.” पावसाने आमच्या जीवनातील फजीतीही आम्हाला समजत आहे पण आमच्या आयुष्यात हे रोजचे मढे आहे त्याच्यासाठी कोण बरे रडणार ? म्हणूनच कवी म्हणतो हे पावसा तुला यायचेच असेल तर मात्र भरपूर ये की ज्यामुळे जगजुडी होईल. अर्थातच या ठिकाणी कविचा एक आशावाद प्रकट होताना दिसतो आहे की, या जगबुडीनंतर नवीन जो समाज, संस्कृती उदयाला येणार आहे, ती तरी मागच्या सारखी नसेल की, जी माणसामाणसात

जातीच्या आणि धर्माच्या भिंती उभ्या करून कुणाला खितपत ठेवणार नाहीत. म्हणूनच वाईटातून चांगले घडते या उक्तीनुसारही जगबुडी कवीला पुन्हा चांगली संस्कृती निर्माण होण्यासाठी हवी आहे. पहिली रात्र पावसा पावसा तू आलास हे महाकवी वगैरे कविता भिन्न भिन्न प्रकृतीच्या वाटल्या तरी त्यामार्गील व्यथा प्रेरणा समानधर्मी आहेत. दलित म्हणून वाट्याला येणाऱ्या व्यथा वेदना तो पंचनामा आहे.

अमेरिकेतही निग्रोना अतिशय वाईट पध्दतीची वागणूक मिळत होती. भारतीय समाज व्यवस्थेतील गावकुसाबाहेरील समाज आणि अमेरिकेतील निग्रो यांना मिळणारी वागणूक देश भिन्न असले तरी समान होती. म्हणून १९३० नंतरचे निग्रो वाडमय एक वेगळ्या प्रकारचे वळण घेताना दिसत आहे. डॉ. जनार्दन वाघमारे लिहीतात त्याप्रमाणे वांशिक अस्मिता आफ्रिकेची स्मृती अमेरिकन जीवनाशी एकरूप होण्याची आकांक्षा सामाजिक व आर्थिक समता आणि माणूस म्हणून जगण्याचा उहापोह निग्रो वाडमयात आढळतो.”(१८) अर्थातच तीच प्रवृत्ती दलित वाडमयात आहे अमेरिकेत असलेल्या त्याच्या एका मित्राने त्यांना कळविले की, “परदेशात या गौरवर्णिय देशात, भारतातून गेलेल्या लोकांना निगरकाळे म्हणतात. भारतीय आणि कुत्रे यांना एकाच भावाने मोजले जाते.” हा अनुभव कविला अस्वस्थ करून जातो. त्याच्या मनाला इंगळ्या डसतात पण क्षणिकच कारण ते म्हणतात.

“हे सारे वाचून फार बरं वाटलं

या देशात पिढ्यान्पिढ्या आम्ही जे भोगले

ते थोडसं तुझ्याही वाट्याला आलं.”

आम्ही या गावकुसाबाहेरच्या समाजाने हजारो वर्षापासून जो भोगवटा भोगला

तो थोडासा तुझ्याही वाट्याला आला तुझे दुःख जर एवढे असेल तर आम्ही पिढ्यानपिढ्या भोगलेले दुःख काय असेल याची कल्पना तुला व या समाजाला येईल. आम्ही युगानयुगे पिडीत राहिलो, शोषित राहिलो. त्या बद्दल तुम्ही तुमच्या संस्कृतिने ब्र ही काढला नाही. आमचं दुःख कधी समजावून घेण्याचा प्रयत्न केला नाही. म्हणूनच आमच्या वाट्याला जे पिढ्यान्-पिढ्या आले, ते तुमच्या वाट्याला आले तर काय बिघडलं क'वीची ही विचारसरणी त्याच्या अंतकरणातील खदखदणारा विद्रोह बाहेर टाकणारी आहे. मात्र त्यांच्या कवितेतील विद्रोहाचा स्वर हा फारसा तीव्र नाही. विद्रोहापेक्षा वेदनांची गाणी म्हणने हा पवारांच्या लेखनीचा स्थायीभाव आहे. सामाजिक परिवर्तनाचे अतिशय सुक्ष्मपणे निरिक्षण करणारे संवेदनशील मन दया पवारांजवळ होते म्हणून हा कवी आपल्या प्रक्षोभ या कवितेत म्हणतो.

“पोलादी चौकटी आड

माझ्या मनातला मी

बोलू लागलो बंडाची भाषा ”

क.वी बंडाची भाषा करतो कारण येथिल सामाजिक अन्याय, अत्याचार तो अनुभवतो आणि पाहतो. वास्तव पचवणे अवघड, वास्तव भेदणे अशक्य अशा अवघड अशक्य गोष्टीशी झुंज देण्याचा निर्धार कविच्या शब्दात आश्वासक होवून येतो. भडकल्या चितेत कोवळे पोर फेकले जाते. माय बहिणीच्या निरेला हात घालणारे दुःशासन या क.वीला दिसतात. त्यावेळी कविला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची तीव्रपणे आठवण होते. तो तळपणारा सुर्य अस्तास गेल्यावर ज्या पुढान्यांचा समाजाने जयजयकार केला तेही निस्तेज किंवा विझलेले काजवेच निघाले यातून नविन समाज रचना जन्माला

येईल याचा कविला विश्वास आहे आणि त्यामुळे म्हणतात.

“आता तुम्ही प्रकाशाचे पुंजके व्हा
अन् क्रांतीचा जयजयकार करा.”

कवी आता भविष्याची उज्वल स्वप्ने पाहतो आहे. मागचा भूतकाळ आता विसरायचा आहे पण तो अशासाठी की तो लक्षात ठेवूनच भविष्यकाळाला साद घालायची आहे.

“हे सिध्दार्था
आम्ही जर तुंबळ अराजक केले.
तर आम्हाला समजून घे
आम्हाला समजून घे’

परिवर्तनवादी चळवळीत सामील होण्याचे आवाहन आणि आव्हान द्या पवारांच्या कोंडवाड्यात सापडते. मुडदेफरासांनी उकरलेल्या मातीसारखी संबंध समाज जीवनाची उलथापालथ व्हावी असे कवीला वाटते. “खुळखुळ्याची काठी” मध्ये “हमरस्त्यावर येता येत नसेल तर चुळभर पाण्यात जीव दे’ असे ते बजावतात सुरंग मध्ये कवी तरुणांना “तु क्रांतीचा महान अग्रदुत आहेस तुझ्या स्वागतासाठी मुठी उंचावित जयघोष निनादताहेत अशी चेतना देताना दिसतात.” जगण्याची शर्यत तळहातात प्राण घेवून लढण्यात अस्मिता जागी ठेवून आव्हान पेलण्यात आहे याचे भान कवी देतो तेव्हा दलित साहित्यातील ही स्फूर्तिगीतेच वाटतात. ‘ब्रोकनमेन’ मध्ये फुट पाडणाऱ्याची फौज आली तर कफन डोक्याला बांधून तुरुंगाच्या गजांना हसत हसत आपली सोबत करणारी मिसरुडी पोरे लढण्यासाठी तयार आहेत पण देशासाठी आपला पाय खुडला

गेलेला कांबळे महार उश्यापायथ्याशी बंदूक चाचपडताना दिसतो, आणि या प्रसंगातून विद्रोहाची सुप्त बीजे अंकुरताना दिसतात. पण दया पवारांच्या संयमशील सोशिक व सहनशील वृत्तीला हे विद्रोही विचार पेलणारे नाहीत तो त्यांचा पिंड नाही कारण एकीकडे विद्रोही स्वर उच्चारणारे पवार दुसरीकडे .....

“धारदार सुळ्यांच्या दरवाजाला

हत्ती जसे चिपा होतात

तसे आपण हसत हसत मरावे.”

असे म्हणताना पाहिल्यावर एकीकडे विद्रोही स्वर उमटविणारे कविमन दुसरीकडे जीवनातील आपत्तीला उपेक्षेला दुःखाला शरण जावून प्राप्त परिस्थितीत त्याही जिण्यात सुख मानीत असताना पाहिल्यावर वरील विधानाला पृष्टी मिळते.

३) प्रतिनिधित्व :-

मराठी साहित्यामध्ये दलित कविता ही १९६० नंतर आलेला काव्य प्रकार आहे. ज्या भारतीय समाज-व्यवस्थेने दलित लोकांना माणूस म्हणून जीवन जगू दिले नाही. त्या वेदना दलित कवीनी मांडल्या, त्यातून त्यांनी दलित समाजाचे वास्तव मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. ज्या यातना त्यांनी भोगल्या त्यांचे चित्रण अनेक कवीनी केले आहे. दया पवार त्यातील एक. त्यांनी “कोंडवाडा” या काव्यसंग्रहामध्ये दलित समाजाचे दर्शन घडविले आहे. कवीला आपण भोगलेले भयाण आयुष्य आठवते या क्रूर समाज व्यवस्थेने आपली कशा पध्दतीने विटंबना केली. मरणापेक्षाही भयानक यातना दुःखदायक जीवन आपल्या वाट्याला आले. कुसावर जाणाऱ्या येशुचं दुःखसुध्दा काकणभर कमी असेल परंतु आपण केवळ मनात तडफडत राहिलो.

“पोलादी चौकटीतला प्रक्षोभ
किंचाळायचा आतल्या आत
मुडदेफरांसांनी उकरलेल्या
मातीसारखी व्हावी उलथापालथ”

समाजव्यवस्थेची ही कडू फळं आपणच का चाखली असाही प्रश्न त्याच्या मनात निर्माण होतो. सामाजिक क्षेत्रात तर सर्वच दलित समाज असा आंधळपणाने चाचपडत राहिला. सर्व जग एकाच परमेश्वराची लेकरे आहेत. असे सांगणाऱ्या या धर्मांने प्रत्यक्ष जीवनात जातियता व भयानक अस्पृश्यता पाळली. दलित समाज, गावकुसाबाहेरचा समाज शतकानुशतके बहिष्कृत राहिला. माणासाठी माणसाला माणूस म्हणून जगणे अशक्य झाले, पण दगडधोंड्याचे शेंदरी देव मात्र या हिंदू-मनाने भक्ती भावाने पुजले. या संस्कृतीने कुत्र्या मांजरात, गाई बैलात देव शोधले. धर्म शोधला पण गावकुसाबाहेरचा माणूस त्यांना दिसला नाही. म्हणून आज कवी विचारांच्या आवर्तात सापडलाय त्या आवर्तातून त्याचा भूतकाळ त्याच्या समोर आलेला आहे. देवाच्या प्रतिष्ठापनेच्या दिवशी गावात सगळीकडे आनंदी वातावरण आहे. आणि बालसुलभ कुतुहलाने कवी तेथे जातो. आणि लगेचच बोंब होते.

“रथाला म्हारडा शिवला
हाणा मारा साल्याला.”

आपण नेमके असे काय केले हे त्याला समजलेही नाही पण दगडात देव शोधणारी ती संस्कृती एक लहान मुलगा रथाल शिवतो ही घटना मान्य करू शकली नाही. आपणाला हे लोक असे का वागवितात, हे त्याला कळत नाही. फटक्यांची शिक्षा

त्याला खावी लागते. त्याचे वडील ज्या वेळेस मायपंढरीपुढे पदर पसरतात, विनवणी करतात तेव्हा त्याची सुटका होते. आज कोणतेही देवूळ पाहिले की, त्या नक्षीदार कळसाअगोदर त्याचे मन त्यातील पायाच्या दगडाकडेच धाव घेते. देशाला स्वातंत्र्य मिळून एवढी वर्षे झाली पण ही विषमतेची दरी बुजली गेली नाही. ती बुजविणार तरी कोण ? म्हणूनच तो म्हणतो.

“आजही कुठलेही देऊळ पाहिले की ती जखम भळभळते

त्याच्याच वंशजाची ठायी ठायी प्रचिती येते.”

कोंडवाड्यातील कवितांमधून वास्तवाचे समाज परिस्थितीचे सदैव भान, पवारांना असल्याचे जाणवते. समाजातील व्यंगावर, विषयतेवर ते अचूक बोट ठेवतात. ज्या महात्मा गांधींनी “मला पुढचा जन्म मिळणार असेल तर तो भंग्याचा मिळावा” असे सांगितले, ज्या गांधीजींनी अस्पृश्यता निवारण्यासाठी आपला आयुष्यभर झगडा दिला, ज्यांनी अस्पृश्यांना हरिजन ही उपधी बहाल केली आणि हरिजन म्हणजे परमेश्वराची लेकरे, असे ज्या म. गांधीचे तत्वज्ञान होते, त्या गांधीजींच्या जन्मशताब्दीच्या दिवशी सर्व कामगार एक होवून तो दिवस साजरा करतात. मात्र कांबळेसारखा एखादा हरिजन माणूस प्रसाद वाटायला निघाला आहे हे लक्षात येताच .....

“टे भडविच्या अरे प्रसाद बाटवला”

असे उद्गार निघतात त्या समाजात कोणत्या प्रकारे सामाजिक समता नांदणार आहे ? असा प्रश्न कवी विचारतो आहे. या कवितेत अतिशय नाट्यमय पध्दतीने चित्रण करून आजच्या गांधी जन्मशताब्दीमागील जळजळीत वेदना आपणांसमोर मांडली. या भयानक वेदनेला जबाबदार कोण ? म्हणूनच स्वतःच्या दुःखाला कुरवाळताना जुलमी

रुढीविरुध्द प्रतिक्रिया करायला पवारांची लेखणी पुढे सरसावते आहे. “वस्ती” सारख्या कवितेतही कवी अस्थमाच्या रोग्यासारखा विमनस्क आहे. किनाऱ्याला पाणलोटाने कचरा लोटावा तशा या गावकुसाबाहेरच्या वस्तीत सर्वच काही वेगळे आणि भयावह आहे. अन्नाचा कण आणि झोपण्यासाठी जागा एवढीच यांची मागणी आहे. पण आजच्या या भयावह युगात कोणीच कोणाचा नाही. सर्व काही स्वार्थावर आधारित समाजकारण आहे. मनुस्मृतीचा आधार घेवून चातुर्वर्ण्याची शिडी अधिकच बळकट केली आहे. आणि अस्पृश्यांना गावाबाहेर ठेवले आहे. हे देशा या कवितेत हाच विचार जोरकसपणे मांडला आहे. कवी प्रश्न विचारतो आहे.....

“हे महान देशा

तुला महान तरी कसे म्हणावे ?”

या महान देशाने दलित लोकांना माणूस म्हणून पाहिले नाहीतर त्याला निकृष्ट दर्जा दिला असल्यामुळे माणूस म्हणून जीवन जगता येत नाही. पवारांच्या कवितेला एक वेगळा सुर आहे. जे दुःख आपल्या पूर्वजांनी युगानुयुगे भोगले तेही आपल्याच वाट्याला का यावं ? भूत आणि वर्तमानातील अनुभवलेले व अनुभवत असलेले वास्तव “कोंडवाडा” मध्ये काव्याला स्वरूपात मांडले आहे. ते पवारांनी अनुभवलेले असले तरी ते सार्वत्रिक आहे. त्याला व्यक्तिगत संकुचित स्वरूप असले तरी वेदना केंद्र दलित व्यथाचे आहे. त्या दलितवर्गाच्या वेदनांचा प्रस्फोट “कोंडवाडा” मध्ये होतो आणि दलितांचे प्रतिनिधित्व पवारांच्याकडे येते. पवारांची कविता व्यक्तिगत व समूहजीवन विश्वातून साकार होते. पण तिने सामाजिक बांधिलकी स्विकारलेली दिसत नाही. ती कवीची आत्मनिष्ठा जपताना दिसते. प्रा. बाळकृष्ण कवठेकर म्हणतात त्याप्रमाणे “अत्यंत वैयक्तिक

स्वरुपाच्या दुःखानुभवाचे चित्रण करणारी पवारांची दृष्टी, वृत्ती आत्मनिष्ठ स्वरुपाची आहे समूहाचा घटक म्हणून जरी ही दुःखे काही प्रमाणात भोगावी लागत असली तरी त्यांचे स्वरुप आणि त्याचे चित्रण करणारी पवारांची दृष्टी मात्र वैयक्तिक स्वरुपाची आहे.”(१९) बाळकृष्ण कवठेकरांचे मत यथार्थ वाटते. सवर्णाकडून दलित समाजाची पिळवणूक होत असे. त्यामुळे दया पवार म्हणतात तुम्ही आमच्या नशीबात एवढे काही भोगावयास दिले की आता कसे जगावे हा आमच्यापुढे प्रश्न आहे.

कपाळी प्रारब्ध पाटी ठोकून

तुम्ही शहाजोग हात झटकलेत

अता भूतकाळांची त्वचा सोलून

नितळ चेहऱ्याने कसे मिरवावे ?

आपल्या या संपूर्ण दुःखाला पवारांनी एक वेगळीच उपमा दिली आहे. आपण म्हणजे एक दुःखाने गदगदलेले झाड आहोत असेच त्यांना वाटत आहे. वलयातही शेवटी या कवितेचा संदर्भ घेतला आहे. आपण आणि आपल्या पूर्वजांच्या आणि सर्व समाजाच्या वाढ्याला हे अस्पृश्यतेचे दुःख आहे. या सनातन हिंदू संस्कृतीने कधीही मायेचा हात आमच्या अंगावरून फिरवीला नाही. आपल्या दुःखाची प्रत निराळी आहे. असे सांगताना कवी म्हणतो. बोधी वृक्षासारखी या दुःखाची मुळे भारतीय समाजव्यवस्थेत खोलवर रुजलेली आहेत. पण “बोधी वृक्षाला फळे आली पण आमचे हे दुःखाचे झाड मात्र साऱ्याच ऋतुत कोळपून गेले वटून गेले कोणताही वसंत ऋतु गावकुसाबाहेरच्या जगात आलाच नाही.”(२०) पवारांची कविता वैयक्तिक दुःखाचा अविष्कार करित असताना ती सामूहिक पातळीवर जाते. याचे उत्कृष्ट चित्रण या कवितेत आहे. पवार

दलित समाजाचा एक घटक म्हणून हे दुःख जरी भोगत असले तरी अविष्काराच्या पातळीवरून मात्र दुःख वैयक्तिक व्यथांना घेवून समोर येते.

समाज माणसाच्या भूमिकेतून प्रत्येक अनुभवाला सामोरे जावून झगडणारे कोंडवाडाकार पवार नाहीत. व्यक्तीगत व्यथा (पण दलित म्हणून आलेली) संवेदनशील मानसिकतेने घेवून ती उत्कटतेने मांडण्यात कवी पवार यशस्वी झाले आहेत. समाजाच्या मानसिकतेतून जर त्यांनी आपले अनुभव मांडले असते तर त्याची वैयक्तिक चिंतनाची व्याप्ती अधिक वजनदार झाली असती मात्र त्यांचे अनुभव व व्यथा एका समाजघटकाच्या दलितांच्या असल्यामुळे ते ओघाने प्रतिनिधीक झाले आहे.

४) काव्य सौंदर्य :-

या 'कोंडवाडा' या कविता संग्रहातील प्रतिमाबाबत बोलायचे झाले तर प्रथम त्या बाबत कवीची भूमिका काय आहे हे पाहिले पाहिजे. प्रस्तावनेत दया पवार म्हणतात, "दि. पु. चित्रे यांच्या नंतर आलेली संतस पिढी फॉर्मच्या आहारी गेलेली वाटते. प्रतिमांच्या जंजाळात अडकलेली ती केवळ फोफशी कविता आहे. अशी कविता मला लिहिता येणार नाही असं वाटलं. विद्यापीठातून मी मराठी घेऊन बी.ए. किंवा एम.ए. झालो नाही हे बरेच झाले असे वाटते. नाहीतर अशीच प्रतिमांची सुजलेली फोफशी कविता मी लिहीली असती." (२१) काव्यातील प्रतिभा योजने बाबत दया पवार यांचे मत पाहिले, म्हणजे त्यांचं आकलन काहीसे चुकीचे आहे असे वाटते. दि. पु. चित्रे यांच्या कवितांत प्रतिमांचा एक सलगपणा जाणवतो. अर्थ सूचकतेचे सामर्थ्य त्यामध्ये असते यांचे प्रत्यंतर येते.

दया पवारांच्या काव्यातील प्रतिमा स्वाभाविकपणे आणि कवीच्या नकळत आलेल्या आहेत. म्हणूनच त्या कधी तुटक तर कधी संदर्भहीन तर कधी अतिशयोक्त (१) वाटतात. म्हणजे प्रश्न प्रतिमा योजनेचा नसून त्यातील नेमकेपणाचा आहे. उदा. “माणिनी” या कवितेत ते लिहितात.

“वीज कडाडावी तशी माणिनी कडाडली
तेव्हापासून दिशा भयकंपित झाल्या
क्षमानेही मान खाली घातली”

ही एक कथारूप कविता असून मुळातच वरील ओळी या अतिशयोक्त चित्रण आलेले आहे. त्यातही “दिशा भयकंपित झाल्या” क्षमाने मान खाली घातली या अगदीच बौद्धिक प्रतिमा आहेत. शिवाय तेव्हापासून म्हटल्याने आजपर्यंतही त्या भयकंपितच आहेत असे सुचित होत नाही काय ?

“तुम्ही प्रकाशचे पुंजके व्हा” या कवितेतही असेच त्रुटीत स्वरूपातील अनुभव वेगवेगळ्या प्रतिमांच्या साह्याने चित्रित केलेले दिसतात. दलितांच्यावरील अन्यायाची जंत्री क्रमाने दिली आहे. मात्र या प्रतिमा त्रुटीत स्वरूपातच आल्या आहेत. शिवाय भावनेला हात घालण्याचे सामर्थ्य त्यामध्ये नाही.

कवीने आपल्यावर बंगाली कवि सुकांत भट्टाचार्य यांच्या काव्य लेखनाचाही परिणाम झाला असल्याचे प्रस्ताविकात म्हटले आहे. परंतु त्याच्या ज्या एका कवितेचा उल्लेख दया पवार करतात. सुकांत भट्टाचार्य यांच्या कवितेबाबत म्हणतात “त्यांच्या कवितेत शब्दांची नजाकत नाही, प्रतिमांचे अवडंबर नाही किंवा लयीचा हव्यास नाही, प्रतिमांचे अवडंबर नाही मनाशी संवाद करीत ती सरळ भिडते” म्हणजे शब्दाची

नजाकत, प्रतिमांचे अवडंबर, लयीचा हव्यास नसला तरी अंतरकणाला भिडून मनाशी संवाद करण्याचे सामर्थ्य तिच्यात आहे.

“कोंडवाडा” या कवितेत आपण हीन जातीतील असल्याने जे दुःख भोगावे लागले त्याचे चित्रण आले आहे. हे एका प्रकारचे आत्मकथनच आहे. कवितेच्या सुरुवातीच्या ओळीत आपण आजवर पायात जातीयतेच्या ज्या मणामणाच्या बेड्या वागविल्या त्या बाबतचा विषाद आला आहे. परंतु दुसऱ्या ओळीत .....

“गाळात हत्तीचा कळप रुतावा तशा
ध्येय आकांक्षा रुतलेल्या”

हत्ती हे सामर्थ्याचे प्रतिक गाळ हे अगतिकतेचे प्रतिक प्रतिकूल परिस्थितीच्या गाळात रुतणारा हत्तीचा कळप अगतिक होवून सामर्थ्यहीन ठरतो. कवीच्या ध्येय-आकांक्षा परिस्थितीच्या गाळात रुतून सामर्थ्यहीन प्राणहीन होतात. त्यामुळे कवीने वापरलेल्या या कवितेतील प्रतिमा अचूक आहेत आणि चपलख आहेत समर्पक आहेत. (१)

“कैद्यासारखी ताटवाटी आपणच आपली लखलखित करावी
नेहमीचा आपला परित्यक्त कोपरा वर तलवार टांगलेली”

पुढे चौथ्या पाचव्या ओळीत जातीयतेने निर्माण केलेला कोंडवाडा चांगल्या तऱ्हेने चित्रित केला आहे. या काव्य पंक्ति येथे आलेली कैद्याची प्रतिमाही योग्य संदर्भसुचित करते नंतर ओळीत जातीयतेची असणारी बंधने असल्याचा उल्लेख येतो.

शेवटच्या काही ओळीत कवीला आपल्या स्पर्शानिही स्वयंपाक खोली बाटने कशी ? असा प्रश्न पडतो त्यामुळे आपल्या जातीचा किंवा एकुण जातीयतेची परंपराच तो शोधू लागतो.

“खरंच, कशाला झाली पुस्तकांची ओळख ? बरा ओहळाचा गोटा
गावची गुरे वळली असती, असल्या इंगळ्या डसल्या नसत्या”

या ओळीमध्ये उपरोध आहे विरोधी विचार व्यक्त करून कवीने आपली व्यथा प्रभावी केली आहे. “गुलामाला त्याच्या गुलामीची ओळख करून द्या, मग तो खवळून उठेल”. हा डॉ. बाबासाहेबांचा संदेश पवारांनी या कवितेत अत्यंत नेमकेपणाने मांडला आहे. शिक्षणामुळे दलिताना आपल्या गुलामीची ओळख झाली आणि गुलामी विरुद्ध तो संघर्षाला सिध्द झाला. गावची गुरे वळवत त्यांच्या सारखेच जनावराचे जिणे जगणारांना पुस्तकामुळे शहाणपण आले ते आंबेडकरांच्या प्रेरणेने तोच विचार उपरोध पध्दतीने मांडला आहे.

“गस्त नसलेली वस्ती” ही कविता विरोधात्मकतेवर आधारलेली व चांगली प्रतिमा योजना असलेली कविता आहे, या कवितेत एका बाजूला गजबजलेल्या शहरातून जल्लोषात साजऱ्या होणाऱ्या कोजागिरीच्या आनंदोत्सवाचे चित्रण आले आहे आणि दुसऱ्या बाजूला .....

“दुतर्फा फुटपाथला माणसे कलम केलेली

थकली भागलेली डबक्यात शेवाळासारखी पसरलेली”

असे चित्रण आहे “कलम केलेली माणसे” ही प्रतिमा दारिद्र्यामुळे सर्व उमेदीचे खच्चीकरण झालेल्या पिचलेल्या माणसांचे नेमके चित्र उभे करणारी आहे. येथे दारिद्र्याचा स्पष्ट उल्लेख नसला तरी पुरेशी सुचक शब्दयोजना आहे. पुन्हा “डबक्यातील शेवाळासारखी” फुटपाथवर रात्र घालवणाऱ्या बेघर कष्टकरी लोकांच्या जीवनातील साचलेपण, अज्ञान, दारिद्र्य, अस्वच्छता, यात राहून कणा नसलेले पिचलेले जीवन

जगणाच्या लोकांचे नेमके चित्र उभे करते.

“साली खालीपीली निंद खराब केली

शहामृगाने पुन्हा गोधडीत मान खुपसली”

येथे शहामृगाने गोधडीत मान खुपसली अशी एक सूचकतेने अर्थ स्पष्ट करणारी प्रतिमा नेमकेपणाने येते. त्याला राग क्रोध येतो परंतू कोणत्याही आक्रोश, आक्रस्ताळेपणाने झालेली प्रतिक्रिया त्यांच्या जीवनाचा संदर्भ त्यांच्या मर्यादा नेमकेपणाने स्पष्ट होतात. कवीने या वास्तविक जीवनाचे चित्रन केले आहे. त्यातून त्यांनी सौंदर्य निर्मिती करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

“दमेकऱ्यासारखी येते केव्हा

क्रांतीच्या घोषणेची उबळ”

दलित संघटनांचे राजकारण आणि शाब्दिक आतषबाजी मागील नाकर्तेपण पवारांनी या ओळीमध्ये अचूक मांडले आहे. या प्रतिमेबद्दल दया पवार म्हणतात “प्रतिमांच्या जंजाळात अडकलेली सुजलेली फोफशी कविता लिहीण्याची त्यांची इच्छा नाही” (२२) असे दिसते आणि त्यामुळेच त्यांच्या काव्यात अभावानेच प्रतिमा येताना दिसतात पण या प्रतिमा या आशयाशी संलग्न होवून आल्या तर भावानुभवांची सौंदर्यनिष्ठ संघटना अधिक प्रभावशाली होते हे नाकारता येण्यासारखे नाही.

“पहिली रात्र” मध्ये वाजत गाजत कवीच्या घरी नववधू म्हणून पत्नी घरी येते तेव्हा “संसाराची आरस” गरिबांचा संसार यांचे दर्शन घडते. त्यात उपरोधाची जाणीव आहे.

“म्हणालीस, किती हे गचपान, रात्रीला झोपावे रे कसे ?

सये इथेही रुळशील, पाण्यात मासे झोप घेतात तैसे”

अशी एक सुंदर प्रतिमा वापरली आहे. माशांचे पाण्यात झोप घेणे विना तक्रार चालू असते. कसलाही विरोध आक्रोश न करता परिस्थितीशी मिळते जुळते घेवून त्यातूनच एक प्रकारचे वैशिष्ट्यपूर्ण जीवन ते जगतात त्या सर्वांशी सुचना या एका प्रतिमेतून मिळते.

‘बलुतं’ मधील पहिल्या रात्रीचा वास्तव अनुभव आणि कोंडवाडा मधील ‘पहिली रात्र’ चे चित्रण भिन्न आहे. ‘बलुतं’ मधील प्रसंग पूर्णतः व्यक्तिगत खाजगी आहे. कोंडवाडामधील चित्रण प्रतिनिधीक आहे. कोणत्याही दलिताला मुंबईच्या महानगरात जो अनुभव येतो तोच अनुभव या कवितेत येतो. या चित्रणात दलित व्यक्तीच्या अनुभवाची सार्वत्रिकता आढळते.

‘मरण’ ही कविता काही पूर्व परंपरा असणाऱ्या संस्कृतीशी नवीन विचार घेवून जगू पाहणाऱ्या एखाद्याच व्यक्तीने झगडणे कसे कठिण असते. यांचे चित्रण या कवितेत आले आहे. विषमतेवर आधारलेली ही समाजरचना म्हणजे गढुळ पाणी आहे. तर समताधिष्ठित समाज रचनेच स्वप्न पाहणारे कविचे परिवर्तनवादी विचार हे पुढचे पाणी आहे.

“मागील पाणी गढुळ आलं”

पुढल्या पाण्यात किती जपावं”

अशी कवितेची सुरुवात आहे. पुढे वणव्याची प्रतिमा येते. वाहत्या पाण्याची प्रतिमा परंपरा सुचित करते. त्या मानाने पुढची वणव्याची प्रतिमा कमी व्यापक आहे.

‘पंखाने आभाळ किती तोलावं’ अशा प्रतिमा वापरल्या आहेत.

“धारदार सुळ्यांच्या दरवाज्याला

हत्ती जसे चिपा होतात.

तसे आपण हसत मरावं”

यातून सूचित होते धारदार सुळ्यांचा दरवाजा बंद आहे. यातूनच कवीच्या विचारांना असलेला तीक्ष्ण विरोध स्पष्ट होतो. तो बंद दरवाजा उघडावा म्हणून हत्तीचे बळ घेवून कवी प्रयत्न करणार आहे. कदाचित त्यात मरणच येणार आहे परंतू कधीतरी हा सामाजिक विरोधांचा बंद दरवाजा उघडावा म्हणून हसत मरण पत्करण्याची तयारी आहे. म्हणजे हा दरवाजा कधीतरी उघडला जाणार आहे. असा विश्वास ही येथे सुचकतेने व्यक्त झाला आहे.

संदर्भ सूची

- १) खांडगे (प्रा.) भास्कर - “दया पवार यांच्या साहित्याचा अभ्यास”
विमल प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती १९८९ पृ १९
- २) उ. नि. पृ. १९-२०
- ३) बिरासदार (प्रा. डॉ.) वसंत “आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास”
कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, १९९९ पृ. ३८०-३८१
- ४) पवार दया - ‘कोंडवाडा’ मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, तृतीय वृत्ती १९९४ पृ. १५
- ५) कसबे मिलींद (संपादन) “दया पवार साहित्यिक माणूस आणि मित्र”
ज्ञोत प्रकाशन, पुणे प्रथमावृत्ती १९९७ पृ. २
- ६) पवार दया, “कोंडवाडा’ मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, तृतीयवृत्ती १९९४ (माझे शब्द)
- ७) कसबे मिलींद (संपादन) “दया पवार साहित्यिक माणूस आणि मित्र”
ज्ञोत प्रकाशन, पुणे प्रथमावृत्ती १९९७ पृ. ४
- ८) उ. नि. पृ. ४
- ९) खांडगे (प्रा.) भास्कर - “दया पवार यांच्या साहित्याचा अभ्यास”
विमल प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती १९८९ पृ. २२-२३
- १०) पवार दया, “कोंडवाडा’ मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, तृतीयवृत्ती १९९४ (माझे शब्द)
- ११) उ. नि. (माझे शब्द)
- १२) उ. नि. (माझे शब्द)

- १३) खांडगे (प्रा.) भास्कर - “दया पवार यांच्या साहित्याचा अभ्यास”
विमल प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती १९८९ पृ. ३१
- १४) कसबे मिलींद (संपादन) “दया पवार साहित्यीक माणूस आणि मित्र”
झोत प्रकाशन, पुणे प्रथमावृत्ती १९९७ पृ.३१
- १५) उ. नि. पृ. ३
- १६) क्षीरसागर उत्तम - “साहित्याचा कस” सांकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
प्रथमावृत्ती १९९४ पृ. १३६
- १७) खांडगे (प्रा.) भास्कर - “दया पवार यांच्या साहित्याचा अभ्यास”
विमल प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती १९८९ पृ. २७-२८
- १८) उ. नि. पृ. ३३
- १९) डोळस (डॉ.) वसंत “दलित साहित्य प्रेरणा आणि स्वरूप’ दिलीपराज प्रकाशन, पुणे
प्रथमावृत्ती १९९२ पृ. ५७
- २०) खांडगे (प्रा.) भास्कर - “दया पवार यांच्या साहित्याचा अभ्यास”
विमल प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती १९८९ पृ. ३०
- २१) खांडगे (प्रा.) भास्कर - “दया पवार यांच्या साहित्याचा अभ्यास”
विमल प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती १९८९ पृ. ३३
- २२) बिरासदार (प्रा. डॉ.) वसंत “आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास”
कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, आवृत्ती, १९९९ पृ. ३९८
- २३) पवार दया, “कोंडवाडा’ मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, तृतीयवृत्ती १९९४ (माझे शब्द)